ПОЗОЛОЧЕНЕ ОЛИВО

Третій день він топче витки дороги Волині, а спереду ще багато днів, насичених тисячами несподіванок і прикростей...

Він ступає майже машинально, з тою тупою утомою, що почувається після неважкої, але довгої і нецікавої роботи.

Мляво й монотонно ноги одбивають кроки, а очі, стомлені змінами одноманітних пейзажів, тупо дивляться в землю.

Тільки перший день був приємний і вплинув на нього, як свіжа вода в спеку. Того дня вийшов він потай удосвіта з напівтемного міського заулка в поле і радісно вдихав приморозки дубового гаю та розлогих ланів, шорстких і сірих, як сирове небілене полотно.

Перший день був такий бадьорий, що не вірилося в труднощі довгої та небезпечної подорожі, і ноги пружинясто, по-молодечому вимірювали перші десятки верстов.

З туго набитою торбою за плечима, з полегкістю на душі та "фальшивкою" в кишені покинув він місто, затуркане політичними інтригами, спекуляціями та міщанською метушнею. Того свіжого ранку він почував себе так, ніби вискочив з багна на чисту воду, і густе морозне повітря вабило його похлюпостатись, як колись, у дитинстві, у водах рідної Кубані...

Щодо того, що той бруд ще вчора густо налипав на нього,— зараз він має намір за всяку ціну обмити його...

Свіжі струмки повітря заспокоювали нерви, думки набирали розважливо-епічного ритму.

Одягом подорожній нагадував демобілізованого дбайливого солдата, що за час служби придбав собі і шинелю, і добрі чоботи. Полотняна торба випиналася сірою опікою за плечима, а в руках — свіжовирізаний кий, що М1Г правити за серйозну зброю, хоч і був він на вигляд мирний і невразливий.

І вигляд подорожнього, і його тридцятилітній вік, і звичайне собі обличчя з руденькими, немов кусаними вусами, і навіть торба за плечима,— все відповідало соціальному сханові особи, про яку "фальшивка" запевняла всією силою підробленої печатки і підписів, що: "Громадянин Сергій Максимович Чаленко є справді учитель Матяшанської сільської школи, відпущений..." і таке інше, що звичайно пишеться у довідках.

На початку подорожі легковажні думки кружляли веселими безтурботними ластівками, і супроводив їх бадьорий цокіт консервної бляшанки об виделку в торбі. Потроху ластівки обернулися на горобців у Росени,— вони то сідали, то раптом пурхали, щоб знову десь сісти, а виделка, обгорнута в рушника, вже не стукала об консервну бляшанку.

Осінні дні потроху клякли під подувами північного вітру, потім взяли душ шелесливих осінніх дощів і, нарешті, задубіли під скляною ожеледдю.

На дорозі було сковзко, і довелося зійти на поле та слухати одноманітний хрускіт замерзлої стерні під ногами.

Та природа була прихильна до подорожнього. Об обіді подув вітер із заходу, і ожеледь од відлиги почала зникати. Подорожній знов зійшов на висипану жорствою дорогу і зняв кашкета, щоб остудити спітнілу голову. До високого білого лоба йому прилипло русяве волосся, а очі стомлено дивилися з-під важких виступів брівних дуг.

За увесь час подорожі йому траплялося дві чи три зустрічі, їхали приневолені військовою силою селянські підводи, везучи під доглядом озброєних людей військовий вантаж. Часи були тривожні, і з доброї волі мало хто наважувався виїздити в дорогу. Тому зараз, коли подорожній, озирнувшись, побачив фаетона, що безшумно котився в далині шляху, йому спало на думку сховатись, щоб не натрапити на якусь неприємну несподіванку. Та навколо була гола рівнина, і Чаленко, напустивши на себе байдужності, зійшов на обніжок.

Незабаром екіпаж наздогнав подорожнього, і елегантно зодягнений військовий з ознаками армії УНР підозріло °глянув людину на шляху.

. — Далеко йдете, добродію? — спитав він, наказавши Візникові зупинитися. Подорожній теж зупинився і відповів: ~~~~ До Житомира...

А хто ви такий будете?

Запитання було природне на ті часи і не здивувало Чаленка.

— Учитель з Матяшів, з відпустки повертаюся...

— Це, здається, під Житомиром таке село?

— Так, трохи вбік...

Старшина посвистав і з жалем подивився на вчителя.

— Ого! Натьопаєтесь ще! — а потім, подумавши, д0" дав: — Сідайте до мене, верстов тридцять підвезу.

Такого повороту справи Чаленко не сподівався. Хоч перспектива їхати, а не йти, була приваблива, та вона з деяких причин не радувала його.

Не мовчати ж увесь час, їдучи в екіпажі, а в розмові, гляди, щось і виляпаєш. Але й відмовитись їхати з старшиною не можна було, не викликавши підозрінь.

Подякувавши, Чаленко поліз до екіпажа, з приємністю скинув торбу і випростав плечі. Сидіти було і м'яко, і зручно.

Коні бігли легко, і екіпаж гойдався на пружинястих ресорах. Тепер у Чаленка знов прокинувся інтерес до пейзажів, але вже смеркалося, і синя імла завішувала далі.

— Ви звідки ж ідете? — спитав невдовзі старшина.

— З Сухарівки... У тестя гостював...

— Що там, і досі Чабрай отаманствує?

Чаленко чув про Чабрая, але напевне не знав, чи поширюється вплив його на Сухарівку, проте підтакнув.

— А що там говорять про нас?

Раніш ніж відповісти на це запитання, Чаленко подумав і одразу ж ухвалив, говорячи про політику, додержувати обивательського тону. Адже ж він учитель, не гаразд мудрий у політиці, сільський учитель, якому не личить на ній добре розумітись...

— Та що ж? Селяни, знаєте, темні, що вони можуть говорити путнього? Хіба вони розуміють, що будувати тре-ба всім і на власні кошти?.. Реквізиціями незадоволень"

— Ну, а про Петлюру що говорять?

— Що ж, Петлюру дуже люблять... Старшина весело засміявся.

— А в вас, у Сухарівці, не говорять, що, мовляв, Петлюра нічого собі чоловік, а от жінка його, Директорія, ДУ" же буржуазна?

— Ні, не чув такого,— усміхаючись, відказав Ча-ленко.

Старшина засвистав веселого марша, а потім вийняв цигарницю і запропонував своєму супутникові цигарку. Він, видимо, вирішив, що учитель — людина нецікава, а тому далі говорив неохоче.

Чаленко довго думав, як його зручніше спитати стар-шИну, відкіля він їде, і нарешті наважився:

— А ви, пане старшино, здалеку їдете?

Старшина посунувся ближче до Чаленка і напівжарт-ливим, напівсерйозним тоном спитав:

— А вам яке діло? Навіщо вам знати, відкіля я їду?

Чаленко оторопів. "Нарвався, била б тебе лиха година!" Але треба грати роль, бо в голосі старшини чулися загрозливі нотки.

— Та я так просто спитав... З цікавості.

Старшина випустив довгу ниточку диму і роблено суворим тоном проказав:

— Другий раз не питайте, бо можу я виказати державну таємницю, що їду з Кам'янця одвідати свою разпере-полупрекрасну попадю!

Веселий сміх бризнув з його обличчя, і в Чаленка од-лягло од душі. Цей чорновусий вродливий старшина вміє-таки жартувати, трясця йому!

— А як там, у Кам'янці? Кажуть, Денікін наступає з одного боку, а з другого — більшовики?

— Наступають...— обличчя старшини зробилося серйозним,— певно, ви вже коло Житомира "товаришів" зустрінете. Одно слово, справи "швах верден", як у нас у гімназії говорили...

Старшина знову засвистав і одвернувся вбік.

— Ну, вже й "товариші"! Адже ж он пішли, кажуть, отамани з військом проти більшовиків на Житомир.

— Отамани? — він пильно подивився на свого супутника підозрілим поглядом і раптом спитав: — А відкіля ви знаєте, що військо пішло на Житомир?

Чаленко зрозумів, що ляпнув дурницю. Треба було викручуватись.

— Та це дорогою підводчики, повертаючись із Житомира, казали...

Відповідь правдоподібністю своєю ніби заспокоїла старшину.

—■ Ага, а то мене здивувала, одверто кажучи, така осві-Домленість.

Він ще посвистав і зажурено промовив: . Хіба можна покладатися на військо, коли в держа-81 ладу немає? — старшина махнув безнадійно рукою і плюнув на дорогу.— Ну, що б ви думали? Чотири дні тому невідомо куди зник Лапський, і досі не знайдуть!..

Чаленко допитливо поглянув на старшину, і в погляді його промайнула чорна тривога.

— Як то так зник? Що ж, він охорони не мав, чи що? —. спитав Чаленко.

— В тім-то й справа, що навіть не знають, чи він утік куди, чи його забито!..— старшина саркастично усміхнувся.— Правдоподібно, що втік, побоявся більшовиків... Це ж, можна сказати, генерал утік! Що ж говорити про інших? С-с-с-волота!

Старшина смачно сплюнув і замовк.

"Навіть сліду не знайшли. Гаразд..." — подумав Чаленко й усміхнувся собі в ус.

Коні пішли вгору, і екіпаж м'яко гойдався з боку на бік, навіваючи сон на стомлені голови подорожніх. Старшина куняв. Од коней ішла пара; пара лягала на землю і змішувалася з димчастою водою присмерків. Солдати на передку запалили цигарки і тихо розмовляли.

— Здається, знову задощить,— промовив один, стежачи за парою.

— Та дуже вже зарано мороз ударив, щоб хлібам не зашкодив,— промовив другий, з рушницею.

— Коням важко, а тут ще підвозити беремось,— тихо відказав візник.

— Нічого, якось доберемось до Паленого, а там видно буде...

Солдати на передку замовкли. Екіпаж виїхав на рівне, і коні жваво побігли.

Старшина підвів голову і в присмерках оглядав місцевість. Чаленко теж прокинувся. Йому захотілось злізти з цього екіпажа і йти пішки, бо якась тривога почала непокоїти його. Він скоса подивився на старшину, потім витяг годинника. Було вже нерано, і повітря над полями гусло осіннім смерком.

— Треба, певно, вже думати й про ночівлю,—сказав Чаленко, немов ненавмисне.

— Ночувати будемо в Мар'янцях... Там на мене очікують,— відповів старшина.

— Та на вас то очікують, а от на мене, мабуть, ид° ні! — сміючись відказав Чаленко.

Старшина спідлоба подивився на супутника — нічого не відповів і одвернувся.

"Що це може означати? Коли ти не хочеш, щоб я далі їхав,— скажи", — думав Чаленко.

Потім він уважно перевірив усі свої вчинки отут, в екіпажі, і дійшов висновку, що не міг викликати будь-яких підозрінь з боку старшини.

"А проте чорт його знає! Може, щось і ляпнув не до речі? Може, поводився не так, як належить учителеві?" В усякому разі, поведінка старшини йому не подобалася.

— А скажіть, скільки од Кам'янця до Житомира верстов? Може, знаєте?

— Зараз точно не пригадаю, але здається, що триста...

— А точно не знаєте?

— Ні, не знаю,— знизав плечима Чаленко.

Розмова знову увірвалася, але ненадовго. Видимо, настрій старшини покращав, і він заговорив веселіше.

— А мене одно тільки й тішить... Подивлюсь на всю цю єрунду, що твориться навколо,— застрелився б, а окинеш оком нашу культуру — і легше на душі стає... Не велике воно, а яка сила відчувається! Дай до нього школи, університети, академію — і ми так двинемо, так двинемо, що й ну!

Чаленко помітив, що добре прихована спостережливість таїться за байдужим поглядом старшини і щось театрально роблене звучить у його пафосі, коли він говорить про культуру. А можливо, це од того, що розмову старшина почав так раптово-несподівано?

— Ви, між іншим, читали останню книжку поета М.?

— Читав,— не встигши зібратися з обережністю, сказав Чаленко і через мить додав: — Попович у Сухарівку привіз із Кам'янця...

Старшина ще пильніше подивився на Чаленка і замовк, так ніби одержав вичерпну відповідь на всі свої запитання. Тільки хвилин через п'ять, засунувши руки глибоко в кишені, він з іронічною посмішкою повернувся до Чаленка.

—■ Ну, навіщо вам було додавати про те, де ви взяли книжку? Коли вже ляпнули, що читали, так треба було мовчати, доки я не спитаю. А то, виходить, стилю не додержали!..— Він засміявся, як, певне, сміється, по-своє-^•У" по-котячому, кішка, піймавши мишу. Чаленко, ніби нр розуміючи його слів, підняв здивовано брови. На облич-41 йому можна

було помітити зле приховане замішання, ^ згуслі вечірні присмерки крили те замішання од старшини.

Чаленко ухвалив до кінця вдавати здивованого незрозумілими словами наївного провінціала.

— Як то стилю не додержав?

— А так-таки й не додержали... Але що про це говори-ти!..— байдуже махнув рукою старшина.

Чаленко знизав плечима. Він добре розумів усі заїзди старшини — це були звичайні способи слідчих і шпиків усіх часів і народів. Він був тепер свято переконаний, щ0 старшина не вірить у його "учительство" і, почуваючи себе викритим, вирішив твердо додержувати своєї "фальшивки".

Над полями вже смеркалось. З заходу посунули важкі чорні хмари і повійнув вітер.

— Е-ге-ге! Кузьмо, а чи не доведеться нам заночувати на Вовчих хуторах? — звернувся старшина до візника.

— Та, мабуть, що так... Коні вже пристали...

— Ну, то поганяй до Вовчих...

Коні, немов відчуваючи незабаром спочинок, побігли швидше, а хмари ззаду насувалися й насувалися. Вітер щодалі дужчав, і довелося натягти міцніш кашкета, щоб не занесло в темні поля.

— Пане старшино, останні ваші слова просто збили мене з пантелику... Я не розумію, до чого вони? — тоном без краю наївної людини спитав Чаленко.

— Киньмо цю балачку...— Старшина нахилився до вуха подорожнього і пошепки сказав: — Знаєте, коли б ви були навіть більшовицьким агітатором, я б оце тепер вам нічого поганого не зробив і навіть не забажав би зробити... Гру програно...

Чаленко в темряві прикусив губу і мовчав.

Почав накрапати дощ, і довелося нап'ясти верха в екіпажі. Тепер уже нічого не було видно, і Чаленко радів, що хоч за своїми жестами не треба стежити.

Невдовзі осторонь від шляху зажевріло кілька вогників, і старшина висунувся з-під халабуди:

— То, певне, Вовчі?

— Вовчі, пане поручнику! — відповів голос із передка.

— Ну, то піджени коней, набридло волоктися...

Коли вже екіпаж гойдало на нерівній греблі перед селом, поручник, немов згадавши попередню розмову, сказав:

— На ночівлі поговоримо докладніше...

— А куди заїздити? — почулося з передка.

— Ну, звичайно ж, до попа...

Візник кілька разів зупиняв коні й розпитував у перехожих, де живе піп.

Виявилося, що треба тільки завернути за ріг, щоб потрапити до попового дворища.

__Панотець вдома? — питав поручник у якоїсь темної постаті коло попового двору.

— їх немає, а матушка вдома... Батюшка приїдуть незабаром, вони причащати поїхали.

— Ну, то веди до матушки!..

Матушка, дебела літня жінка, забачивши військового, перелякано дивилася на нього, поки врешті зрозуміла, що страшного нічого немає, а подорожньому старшині з товаришем треба переночувати.

— Заходьте, у нас місця хватить...— запросила вона гостинно.

Наказавши вартовому та кучерові як слід нагодувати й доглядати коні, старшина з Чаленком пішов до світлиці.

— Ви не турбуйтесь, матушко, ми все маємо своє, а нам аби десь переночувати в затишку...

Але матушка вже готувала традиційну яєчню, і за півгодини гості смачно вечеряли.

Незабаром приїхав і піп. Він спокійно поздоровкався з гостями, розпитав, куди їдуть і звідки, а задовольнившись не зовсім ясними відповідями, почав викладати чутки, що ними живе село. Виявилося, що

село уперто вірить у прихід більшовиків і навіть передається версія, що вони вже забрали Кам'янець і підступають до Могилева.

— Господи, боже мій, і вмерти спокійно не дадуть! — хрестилася матушка.

— Хоч і неспокійно, зате напевне! — гірко усміхнувся піп.

Старшинами Чаленко сиділи мовчки.

— Ще, кажуть, верстов за двадцять десь узялися більшовики чи бандити. З нашого села, почувши про це, пішло кілька шпартачів, щоб вони світ за очі пішли! — СеРдито вилаявся піп і покаянно підвів очі д'горі.

~— Ну, а як селянство ставиться до всього цього?

~— Ох, і не говоріть про селянство! Я, повірите, вже ні З ким про політику й не говорю, не моє, кажу, діло полівка, моє діло — церква... Так єсть тут один босяк, хата — На курячих ніжках, землі тієї, пробачте, і до вітру сходи-Ти ніде, а теж своє свиняче рило сує. Тепер, каже, і в Церкві політика, і в попа у матні політика, скрізь політи-Ка> політичний, каже, тепер час, і це, не соромлячись, таке при мені каже!.. Раніше б статечні селяни говорити йому, падлюці, не дали, а зараз або сміються, або мовчки тільки голови похнюплять...

— Колись було,— підхопила матушка,— кожна баба старається тобі догодити, а тепер "драстуй" не скаже...

Довго б ще виливала свої жалі попадя, коли б піп, помітивши, що гості куняють, не перебив її.

— Ну, ти, мати, стели гостям, та, мабуть, спати будем...

Незабаром гості лежали в окремій кімнаті на сіні, засланому широким селянським рядном. Блимавка кидала полохливі тіні по кімнаті. Подорожні роздяглися і лягли, вкрившися власною одежею.

— Потушимо лампу,— запропонував старшина і подув на світло, а потім, немов щось згадавши, звернувся до Чаленка.— Ви з нагана стріляти вмієте?

— А що хіба? Вмію...

— То нате вам нагана на всякий випадок, а в мене лишиться парабелум... Все, знаєте, може статись. Ми ж в орбіті війни...

— Я гадаю, що нічого особливого не станеться,— відповів Чаленко, намацуючи у пітьмі нагана.

— Не говоріть так... Час неспокійний...

У пітьмі старшина підійшов до дверей і тихо засунув засув. Потім шаблею підпер двері й ліг на своє місце поруч Чаленка.

— Як щось трапиться, треба тікати через вікно... А там у лозах сховатися легко... Я ці місця добре знаю...— пошепки казав поручник, а згодом додав: — Все ж, я гадаю, спати нам обом не слід... Поговоримо з годину, а там ви спіть, а я буду вартувати, а на ранок я трохи задрімаю, а вас збуджу на варту...

Поручник замовк. Мовчав і Чаленко, думаючи про свого сусіду. З якої це ласки він дав йому нагана? Адже ж він не вірить у його "фальшивку" і недвозначно висловив свої підозріння? "А що, коли це тільки спосіб піймати мене?"

Чаленко помацки пересвідчився, чи є набої в нагані. Він був набитий на всі сім куль.

— Ви чи не думаєте, що я дав вам порожнього револьвера? — спитав у пітьмі поручник, почувши цокання барабана і, не ждучи відповіді, додав: — Будьте певні — набитий...

— Та я, щоб якоїсь помилки не трапилося...— замішано виправдувався Чаленко.

Я ж думаю, що вам не резон мене пристрелити, бо матимете змогу, як захочете, інакше якось ліквідувати мене... ^У> хоча б моєю шаблею... А наскоче хто вночі — ви мусите разом зо мною боронитись, бо не знати, хто наскочив... Розумієте? Чаленко ображено відказав:

—. Пане поручнику, коли ви в чому підозріваєте мене, так я краще піду звідси...

— Киньте, я жартую...

Чаленко розумів, що його сусіда не жартує, але удав, що задовольнився з його слів. Першим заговорив поручник:

— Чутки темні й заплутані, але коли навчитися читати їх, розшифровувати, то в них багато цікавого й застережливого. Для мене тепер ясно, що село це збільшовиче-не, що в околицях його справді бродить якась банда, і нам не треба було сюди заїздити... Добре, що вже пізно і мало хто знає про наш приїзд...— Старшина зробив паузу.— Зараз дванадцята година,— казав він далі,— а нам треба не пізніш п'ятої виїхати звідси...

Поручник, видимо, хотів втягти в активнішу розмову Чаленка, та той мовчав або підтакував.

— Звичайно, нам довго бути тут немає жодної рації... Мовчали, і кожен думав про своє.

— Ви мені пробачте,— напівголосом порвав мовчанку поручник,— але я вам не вірю, що ви ото вчитель і таке інше... Є рисочки у вашій поведінці, окремі слова, що ви, видимо, не розрахували на псевдонім. Є, одно слово, Щось таке... Я, проте, не хочу викривати вас, мені це без Діла...

У пітьмі чути було, як шарпнувся Чаленко й насторожено затих. Тіоручник провадив далі:

— Я вас розумію. Тепер не кожному скажеш, хто ти и Що, але я певен, що, знаючи мене ближче, ви б не крилися...

^ — Не знаю, з чого ви взяли, що я хтось такий, а не С1льський учитель... Може, що я трохи нетиповий учитель?..— Чаленко замовк, очікуючи на відповідь.

.~— Годі про це... Я хотів з вами говорити про серйозні-Ші справи... Врешті, мені нецікаво, хто ви такий... Я тільки знаю, що ви передовий українець, і коли ви криєте своє 1М я од українця ж, то в тому немає нічого дивного. Передовим людям на нашій батьківщині жити нелегко, і я сам с°бі давно таке правило виробив: найбільше бійся своїх, крийся од них із своїми думками, які б вони не хороші були, бо тебе в кращому разі вважатимуть за авантюр ни-ка й засміють...

"Невже цей пафос розраховано тільки, щоб виявити мене?" — думав Чаленко, і тривога йому зростала. Заперечливі думки й почування оточили його, і він не знав, щ0 визнавати за справжнє і що за фальшиве.

"Коли це слідчий агент, то агент талановитий, коли це просто патріотичний старшина — колишній агроном, учитель або земський діяч, — то це рибка неглибокого моря..."

Чаленко слухав поручника і хвилинами ладен був повірити щирості його пафосу, та раптом якесь слово, інтонація, вираз примушували його насторожуватись.

"Обережність — перш над усе",— поставив він сам собі й ухвалив не захоплюватись, а очікувати.

"Похапливість у моєму стані — річ небезпечна. Дістатись до Кубані — от завдання, для якого треба бути обережним".

В уяві Чаленковій пропливла картина, що її так яскраво намалював один приятель там, у покинутому місті. Мова мовилась про пацюків, що зарані відчувають загибель корабля і тікають із нього. "Пацюки ніколи не помиляються,— дзвеніла прикінцева фраза товаришева,— вони прекрасні пророки для власної шкурки".

Чаленко усміхнувся сам собі в пітьмі, і перед його очима заскакали огидні голохвості тварини.

— Я вже не говорю,— казав далі поручник,— про Ку-ліша і Франка, що їх ціле життя цькували рідненькі тупорилі патріоти. Є сотні й тисячі дрібніших Кулішів і Франків, що, зневірившись, тікають до чужих культур, бо справжній патріотичний малорос ніколи не визнає їхню роботу за корисну, і ціле життя ті люди будуть жалкувати, що працювали в українській культурі... Ви тільки погляньте на нашу історію останнього століття, і ви переконаєтесь у цьому. Ви думаєте, що українське панство, Ш° свого часу продало Україну за своє шолудиве дворянство, не має нащадків у сучасному житті! Ще б пак! На кожному кроці ви бачите льокая, що ніколи не позбудеться своєї льокайської психології... Досить згадати політику наших "рідненьких" кадетів, досить поглянути на половинчасту політику Центральної ради... Тьху!..

Поручникові, видимо, щось боліло. Він плюнув злісно й замовчав, важко дихаючи. Мовчанку, що ставала вЖ^ важкою, перервав Чаленко.

— Мені здається, ви перебільшуєте... негативні риси української нації. Не забуваймо, що українці століттями були в неволі, коли не в польській, так у московській, коли не в мадярській, так в угорській. Українські землі в своїй історії ще не знали справжнього державного життя... Україна тільки намірялася стати державою й була прибита імперіалістичними заходами сусідніх держав. Нічого тому дивного немає, що психіка наших панівних верств не могла не складатися під цими впливами. Кожна-бо нація-гнобителька насамперед хоче асимілювати гноблену націю, то для цього користається купівлею верхів нації. Українська старшина за історичної гетьманщини, а пізніше українська інтелігенція пішли в льокаї, а щоб гостро не відчувати того льокайства, почали підтримувати асиміляційну лінію гнобителів, виправдувати її... Звичайно, що за таких умовин немає чого говорити про властивості всієї нації...

Чаленко, сказавши це, спохватився, але було пізно... "Я виказую себе, як дурень! — подумав він.— Та врешті й учителі бувають різні, особливо тепер, коли сила-силенна інтелігенції кинулася на село, спасаючись од голодування",— втішав сам себе згодом Чаленко.

— А чому інші нації виявляють таку міць, таку волю до існування? Ні, справа не в гнобленні, а в особливостях національної психіки...

— Я, звичайно, може, здамся вам відсталим, бо й справді таки відстав од культурного життя,— почав Чаленко, рятуючи зарані себе, коли б дуже вже розговорився і виявив би не "учительську" ерудицію в питаннях політики.— Я колись був соціал-демократом і ще й досі поділяю Деякі засади марксизму. Отож мені здається, що вся й справа в економічній нерівності з іншими націями. Українці на самбму цікавому місці програли в державній грі, 1 Цей програш відчувається й нині...

Через якийсь час поручник глибоко зітхнув і несподівано спитав:

~— А як ви думаєте, хто вийде переможцем із цієї боротьби на Україні: ми, чи Денікін, чи більшовики? Одвер-То кажучи, мене це найбільше в цей момент цікавить...

Переможемо, без сумніву, ми; як би тяжко та перелога нам не далася...— відказав Чаленко і подумав, що по-РУчник поставив підступне запитання. "Якого йому чорта ^Реба? До чого ці балачки? Хто він такий, цей поручник? кого тону додержувати?" — непокоїли сумніви Чаленка. То ви або нічого не знаєте, або прикидаєтесь наївною людиною... Як можна вірити в нашу перемогу,— в голосі його чулося роздратування,— коли ми, крім анархічно настроєного, національно малосвідомого селянства, нічого не маємо за плечима? Та й то, до якого часу воно буде нас підтримувати? Доки ми не доберемося до його комор, а добратись до його комор ми мусимо... А чиїми руками ми ті комори розвантажуватимемо? Не дістaвши відповіді, поручник зітхнув.

— Це, пробачте, цинізм, але політика ніколи не орудувала святими заходами, за тими всіма святими й величними гаслами і словами про рівність, братерство й волю криються найганебніші речі, які старанно доводиться маскувати в невинність... Це, пробачте, щось подібне до позолоченого олива: зовні — шляхетний блиск, а насподі — глевкий і сирий метал...

— Але ж це крайній нігілізм! Це ж скепсис, доведений до заперечення навіть самого себе! Що ж, по-вашому, такі почуття, як патріотизм, класові симпатії або, краще, інстинкти, любов,— то все брехня, покришка для шахраїв?

Запитання Чаленкові вдарилися в темну тишу й нечутно бриніли в кімнаті. Поручник не відповідав, а Чаленкові здавалося, що ця незнайома людина провокує його на одвертість для якихось своїх ганебних цілей. Хто він такий? Чого він хоче од нього, звичайного скромного подорожнього? І разом з цими запитаннями в нього виникла думка, що військовий може непокоїтись такими само запитаннями... Стало смішно й моторошно. Дві людини розмовляють, сплять одна з

одною і не знають навіть справжнього ім'я співбесідника... А надворі вітер, мряка й дощ, і ніч зазирає у кімнату тьмяними очима вікон, і стукотять у чорні більма шибок сльози предковічного хаосу...

"Скепсис? Просто інтелігент, з'їдений самоаналізом,-^ думав Чаленко про свого сусіда,— інтелігент безвольний і разом з тим анархічний: він у думках руйнує світи, а насправді працює за непомітного діловода в установі..."

За вікном щось ухнуло й загуло. Вітер засвистів десь на горищі, і ці звуки ніби розбуркали поручника.

— Я багато думав і дійшов такого висновку, що в житті немає нічого справжнього і саме життя схоже до тих позолочених речей, що спритні шахраї продають наївним людям за золоті. Купить простодушна людина, примірОМ> золотого годинника і втішається, аж поки їй хто не скаже" що її обдурено...

Поручник щось, видимо, поправив у головах і, вмостившись зручніше, викладав далі свої важкі думки:

От візьмімо релігію, на яку всі ми, освічені люди, дивимось скептично... і правильно дивимося. А колись же люди, перші, наприклад, християни, вважали Христове вчення за щось справжнє. Ми тепер віру в бога не вважало за щось справжнє,— ми збагатилися досвідом і наукою, нам тепер ясно, що в християнстві ми мали позолоченого годинника...

Він на мить замовк, прислухаючись до монотонного гуду надворі, і казав далі так само монотонно:

— Я на власному житті пересвідчився на цьому. Хіба не була віра в національну незалежність, од якої нібито випливають усі вигоди для нації й культури? Була, і не тільки для мене; а виявилося, що та державність не що інше, як шахрайство... А хіба ми всі не горіли

бажанням бачити революцію? А хіба ми не прагли повалити самодержавство? Ще б пак! Ми ж розуміли, що то олив'яна річ, яку нам видають за золото, позолочене оливо, а не щось більше... Ми шукали щирого золота і прагли революції... Ну, і що ж? Знайшли ми золото? Спочатку думали, що знайшли: Україна — незалежна держава! Ми гордовито, як людина, що придбала позолоченого годинника, замість щирозолотого,— вважали себе за багатіїв, і раптом хтось перед нашими очима поскріб по тому золоту ножиком скепсису — і виявилося, що він з щирісінької міді.

Поручник глухо, ніби собі всередину, засміявся:

— От зараз і більшовики тішаться своєю пролетарською державою. А хтось та поскребе те оливо ножиком — і виявить його справжню незолоту природу...

Чаленко }мовчки слухав і щодалі більше переконувався, що має справу з людиною, яка у своєму нігілізмі дійшла краю. В голові йому промайнула парадоксальна думка, що з таких от саме поручників виходять прекрасні шахраї, політики й поети...

— Знаєте, Спенсер в одному місці сказав: немає такої Політичної алхімії, що б могла оливо людської натури обернути на золото... Я добре пам'ятав ці слова, але довго 1* не розумів. Тепер я тільки збагнув їхню мудрість...

Поручник замовк.

— Немає нічого дивного в тому, що людство, йдучи уперед, бачить свої помилки,— сказав по довгій мовчанці Чаленко.— Це природний стан речей. Ви кажете, що все *иття наше не що інше, як позолочене оливо, ви вбачаєте оливо в найкращих проявах людини, але одкиньмо абсолютні оцінки,— бо це ще лише абстракція,— і почнемо вимірю, вати поглядну вартість речей... Так, поглядну вартість, бо лише така вартість

є, а ваші оцінки — міраж, фікція, вигад, ка мрійника, ізольованого від життя...

Чаленко махнув рукою на конспірацію. Село спало оточене промоклими осінніми полями, у нього в руках наган, і плювати йому на поручника, хто б він не був.

— Християнство, яке ви взяли за приклад, було не що інше, як позолочене оливо,— зараз ми це знаємо, але скажіть, будь ласка, хіба християнство так-таки й не відіграло поступової ролі в житті людства? А справа в тому, що ви підходите до питання, як найчистіший ідеаліст, шукаючи в речах абсолютного, ну, скажімо, золота, чи що. Звичайно, абсолютного в природі нічого немає, а тому грунт для скепсису, схожого з вашим,— добрий... Для мене справа не в тому, з чого річ зроблена, а яку вона роль може відіграти в житті... Ви викриваєте олив'яну природу держави національної, і для вас боротьба за неї є нуль. Коли мислити абсолютами, до іншого й не дійдеш. Ви забуваєте про поглядну вартість, а коли б ви про неї не забували, то вам було б ясно, що навіть невдала спроба будувати державу є плюс у балансі ідеї національної держави. Коли б ви про це пам'ятали, то й позолочений годинник мав би якусь ціну, бо він все-таки годинник — і може стати в пригоді людині... Ви кажете, що не тільки ми, а й більшовики замість золота мають позолочене оливо, але подумали ви про те, що в стремліннях робітничого класу навіть більшовицьке оливо є плюс у балансі... Нехай Паризьку комуну знищено, але, скажіть, ця справа хіба не записана, як якийсь там плюс в історії певних ідей? Безперечно, це так; і коли б більшовиків скинули і владу перебрав би хтось інший,— то нікому не сила Жовтневого перевороту викреслити з балансу комунізму... Як бачите, ми з вами маємо протилежні погляди. Ви шукаєте абсолюту, а я на той абсолют чхати хотів,— не він мені важить, а поглядна вага речей.

— Діалектика, значить?

— Так, коли хочете, діалектика.

— Діалектика в моєму розумінні то є найпохабніша система обкручування людей. Вона мені гидка, ваша Д*а" лектика...

— А мені смішні ваші абсолюти... Це щось подібне до квадратури кола й навіть гірше...

"Чого це я взявся доводити? — подумав Чаленко, і почуття непоправної помилки занепокоїло його.— Хіба ж не ясно, що цей тип домагається його, Чаленкової, одвер-тості, бо інакше до чого тоді вся оця балачка із грою в щирість?"

Чаленкові захотілося втекти від цієї людини, щоб більш не зустрічатися, а піймавши себе на цій думці, він почав заспокоювати сам себе: "Злякався? Думає, що цей парубійко — геніальний дойда? Кинь дурниці! Звичайнісінький собі інтелігент, та й годі!.. То ж тільки талановитий шпиг міг навмисне вести таку розмову, з розрахунком викликати на одвертість..."

— Мені пригадується,— почав поручник по довгій паузі,— один випадок з мого дитинства... Батько мене важив на десятичній важниці, а я зняв черевики і держав у руках... Я конче хотів зважитись без черевиків... Насилу батько розтлумачив мені, що, держачи черевики в руках, я все одно що важусь у черевиках... Мені цей випадок пригадується завжди, коли хто говорить про діалектику...

— Чому? — не зрозумів Чаленко.

— А тому, що коли б Архімед був діалектик, то він, напевно, почав би будувати підойму на землі, щоб повернути землю ж... На щастя, з Архімеда не був шарлатан і він обіцяв це зробити, маючи точку опертя поза землею...

— Але, даруйте мені, при чому тут діалектика? — вигукнув Чаленко своє запитання з пітьми.

— Я, може, неясно сформулював свою думку... Поясню... Творча особа, для виявлення своєї будівничої акції, мусить мати якусь абстрактну точку, з якої життя можна розглядати, як жучка на шпильці... Та точка мусить бути вища за всі умовності, хоча б вони і звалися ідеологіями... Такій особі, певна річ, нема чого шахраїти, взиваючи це діалектикою. Вона комбінує з розрахунком на тисячоліття... Це точка найвищого творчого скепсису, того скепсису, без якого немає ні геніального художника, ні політика, ні вченого... Ця точка, що лежить поза нормами,— Далека від діалектики крамарів, що хочуть обшахраїти ^иття...

Поручник замовк несподівано, немов вщент виснажившись.

Чаленкові здавалося, що старшина чомусь побоявся Доводити свою думку, а тому й сам утримався від оцінок Цієї сумбурної теорії. Знов у голові зароїлися підозріння, і він ухвалив, приспавши поручника, непомітно зникнути. Навіщо рискувати? І без того досить риску. А поручник, безперечно, провадить розмову, щоб викрити його, та Чаленко не такий дурень, щоб датися обдурити себе!

Поручник так само щось думав. Видимо, він задовольнився з розмови, вирішивши, що його бесідник дурень і нема чого "метати бісер", а краще спати.

Чаленко, умощуючись спати, намацав револьвера і підсунув його так, щоб вмить можна було при потребі вихопити. Хотілося ще подумати, та думки чіплялися одна за одну й ніяк не могли розминутися. Голова важніла, і сон плутав свою павутину.

Поручник, що мав вартувати, теж куняв, тримаючи в кишені парабелум.

Раптом павутиння сну розірвав несподіваний стук не то воріт, не то коліс і тупіт коней на дворі. Поручник і Чаленко схопилися з місць,

нічого не розуміючи. Кожен мав зброю напоготові, але кінський тупіт потроху затих, і монотонний шум дощу більше ніщо .не порушувало.

Поручник підійшов до вікна і почав удивлятись у темні шибки. Знадвору давила вогка пітьма, криючи діла й речі.

— Що це таке? — пошепки промовив він.

— А дуже проста справа,— наші візники втекли!

Ця думка з'явилася в Чаленка майже разом із словами. Можливо, вона десь у підсвідомому чекала на слушний момент і тепер виявилася певна й безсумнівна.

— Не може того бути! — закипів поручник, але, подумавши, додав: — А втім, чорт його знає. Може, й так, як ви кажете. Треба вийти подивитись.

Старшина відчинив вікно і обережно виліз у двір. Чаленко стежив за ним, аж поки той не зник у темряві. Потім став, очікуючи, коло вікна.

— Нема ні коней, ні екіпажа... ворота відчинені...-^" прошепотів старшина, влазячи в вікно. Він помацки Дійшов до ліжка, опустився на солому.

— Сволота...— ледве чутно промовив він і злісно плюнув.

Через одчинене вікно вривалося нудне шарудіння Д0-щу, і здавалося, що й там хтось у холодній пітьмі теж прокинувся й не може заснути, ворушачись на соломі. Чаленко тихо зачинив вікно і сів на своє ліжко.

— Становище кепське. Видимо, ця сволота прочула, іДО близько є банда, і втекла до неї... А коли справді банда недалеко, то нам небезпечно тут вилежуватись...

Поручник замислився й лежав, спершись на лікоть, спиною до Чаленка. Час од часу він глибоко зітхав, і Ча-ленкові здавалося, що поручник винуватить його за втечу візника.

"Чого доброго, попадеш з цим типом у лещата до якоїсь ватаги, а там доводь, що ти не той, за кого тебе вважають,— думав він і шукав виходу.— Треба майнути при першому зручному випадкові через вікно, а до світанку буду верстов за двадцять... Шукай тоді вітра в полі".— І, наче впіймавши думки Чаленкові, старшина діловито-спокійно промовив:

— Треба нам, добродію, тікати, і як можна швидше. Що скоріше ми виберемося звідси, то краще. Правильно я говорю?

— Та й моя така думка...— згодився Чаленко і пожалкував, що йому на цей раз не вдасться розлучитися з поручником.

— Револьвери нам, звичайно, доведеться викинути, як тільки виберемось звідси, в усякому разі, не пізніше ранку. Мені треба передягнутися, а от документа чорт його знає, де добути!

— Я думаю, що коли б узяти попа за ребра, то в нього можна добути документа на вчителя... Напевне ж, у нього печатки якісь є... Хоч завалящі...— подав думку Чаленко.

— Правда ваша...

Поручник, видимо, не думав гаяти часу. Він устав і навшпиньках пішов до дверей, а через якийсь час почувся легенький стукіт у попову кімнату.

Довелося довго умовляти попа через замкнені двері, аж поки той одчинив їх і вийшов до поручника.

Вони щось довго розмовляли пошепки. Піп, очевидно, здався, бо в кімнату зайшов поручник і піп, що почав шпортатись у столі в шухлядах. Кімната, в якій спали подорожні, правила попові за кабінета, тому тут все було під РУкою.

Поки піп готував документа для поручника, той не си-Дів дарма.

— У вас, панотче, певно, є старі чоботи... я вам залишу свої, а ви дайте мені шкарбани які-небудь. Також Штани потрібні, і, може, свита яка знайдеться.

Піп охоче пішов на обмін. Замість нової англійської шинелі поручник одержав стару семінарську, чоботи-шкарбани й старого кашкета. Поручник зовсім перемінився.

— У мене, знаєте, в екіпажній скрині на всяк випадок костюмерія була й документ,— сказав він Чаленкові й ніяково усміхнувся.

"Он воно що!" — подумав Чаленко, і жартівлива дум, ка про позолочене оливо промайнула в його голові.

— Ну, панотче, тепер ховайте все це барахло, щоб, бу-ва, хто у вас його не надибав, а як пощастить,— я вам цієї послуги не забуду... Тушіть лампу... ми через вікно, щоб ніхто не знав і не чув... Як хто спитає, кажіть: вночі виїхали...

Незабаром темні тіні вилізли у вікно й подалися у вогку темряву.

— Тепер пізно світає, і ми встигнемо до світу зайти верстов за п'ятнадцять...

— Мовчіть... Нас можуть почути...— пошепки відказав Чаленко.

Од незвички в чужих чоботях поручник ступав нерівно, і Чаленкові здавалося, що той от-от впаде в якусь чорну яму, повну густого багна, і навіки лишиться там...

Пройшовши городи, вийшли в поле й натрапили на зоране поле.

— Ходімо ріллею, то напевно вже ніхто не стріне...— пораяв Чаленко, нахилившись до поручника.

— Добре вам ріллею, а в мене чоботи спадають... Подалися обніжками, ввесь час спотикаючись і клену-

чи і темряву, і дощ, і візників, і тисячі інших речей, що примушують отак поневірятись.

Хмари, як і раніше, застеляли чорним нерухомим камінням небо. Ні зірки, ні просвіту. Спочатку одиноке світло з села було за орієнтаційний пункт, але воно чомусь зникло, видимо, заступилося якоюсь будівлею.

— Межа, здається, рівна і веде просто од села... Пильнуйте поворотів...

Поручник у відповідь щось промугикав невиразне. Видимо, його мало тішило нове становище, та й утома брала своє.

— Хай йому грець, давайте спочинемо!

— Ні, спочивати не можна... Нам треба якомога дал1 зайти до ранку.

Ініціатива якось сама собою скупчилася в Чаленкових руках, і це добре відчував поручник, плентаючись позаду? як заведена машина, Чаленко ступав впевнено й твердо.

Поручникові врешті почало здаватися, що його супутник буде так ступати довіку, а він, прикований до нього сильною волею, волочитиметься напівтрупом, отупілим і кволим...

— На мою думку, нам треба звернути вбік угору, бо лощиною ми не скоро дійдемо до шляху... а от і обніжок!

Чаленко намацав ногою обніжок, але виявилося, що рілля кінчилася, і далі йшла толока.

Нарешті благословилося на світ. На сході з червоної щілини визирнув немічний ранок. Ніч зіходила чорною кров'ю на багнисті стерні і набряклі ріллі. Чорна полуда сходила з неба, і незабаром подорожні могли виразно бачити один одного, а коли дорога, справжня дорога, захлюпала багном під ногами, Чаленко помітив на стомленому обличчі поручника веселу посмішку. Він здивовано подивився на старшину, але нічого не промовив.

Навколо нікого не було, і подорожнім стало легше, бо можна принаймні розмовляти, не боячись, що хтось невидимий підслухає в пітьмі.

— Покажіть вашого документа, що там вам піп написав... На всяк випадок треба знати...

В папірці значилося, що вчитель школи Вовчих хуторів командирується по зошити для школи, а ім'я тому вчителеві — Назар Максимович Шмагайло.

— Ви, Назаре Максимовичу, бачу, стомились... Потерпіть — натрапимо на село й спочинемо. Спати будемо не ближче, як за сорок верстов од Вовчих хуторів...

— Як не ляжу, то дійду...

— Який же з вас військовий, коли так? Не можете пройти якихось п'ятдесят верстов...

— Я такий військовий, як ви невійськовий...—зіронізував поручник.

— Цебто?

— Розумійте, як хочете...

— Ви хочете сказати, що я військовий?

— Я цього не кажу, але бачу, що так чудесно вночі в незнайомій місцевості може орієнтуватися тільки військовий, та ще й неабиякий...

Поручник дивився на Чаленка й усміхався. Чаленко, Немов не помічаючи його погляду, оглядав місцевість і ДУмав:

"Ну, що з того, що мене поручник піймав? Першої хвилі я можу його пристрелити, і капут! Але потреби в цьому немає, а, навпаки, треба, щоб поручник жив і був при ньому, при Чаленкові, принаймні дoти, доки Чаленкові буде потрібно. Справді, він може кинути поручника, а міг це зробити ще вночі, коли б тоді не з'явилася геніальна ідея, що нічого не лишила від наміру Чаленкового — тікати. Ні, поручник йому доконче потрібний, а от чи не усунути огнепальну зброю, щоб, бува, не трапилося якоїсь несподіванки?"

— Нам треба викинути револьвери, як тільки розвидниться... А то посвідкам нашим ніхто не повірить, знайшовши в нас зброю...— недбало сказав Чаленко.

— А у вас хіба теж "липа"? Чаленко спалахнув:

— А вам яке діло? Ну, скажімо "липа", то що з того. Тут ваше шпигунство ні до чого!

Поручник широкими очима дивився на Чаленка, і лице йому від образи зашарілося.

— Як... ви сказали? — перепитав він дзвінким од нервового зворушення голосом.

— Я сказав, що ваше шпигунство ні до чого тут! — сухо проказав свої слова Чаленко.

Поручник увесь смикнувся і правицею схопився за кишеню, де в нього лежав пістоль. Та незвичайний одяг заважав йому одразу вихопити револьвера, і доки він шпортався в кишені, Чаленко направив свого нагана в груди поручникові.

— Жодного руху! — попередив рішуче Чаленко. Поручник похмуро дивився на супротивника.

— Поверніться до мене спиною і киньте револьвера геть. Я вам нічого не зроблю, коли ви це виконаєте... Раз!..

— Що ви думаєте робити? — глухим голосом спитав поручник.

— Я нічого вам злого не зроблю, повертайтесь і кидайте револьвера геть... Два!

Не виймаючи руки з кишені, поручник обернувся спиною до Чаленка й вийняв револьвера. Він на мить затримався, але Чаленко попередив:

— Кидайте, а то...

Поручник з силою одкинув револьвера на десяток кроків од себе й повернувся.

— Тепер одійдіть убік,— наказав Чаленко, і, коли поручник одійшов, він підняв парабелум, вийняв з нього куді й шпурнув їх у калюжу. Револьвера ж, узявши за дуло, шпурнув далеко у поле. Те ж саме Чаленко зробив із своїм наганом.

— Розумієте, пане поручнику? То пак, Назаре Максимовичу, так нам буде спокійніше подорожувати...

Поручник мовчки кинув на Чаленка важкий погляд.

— Ну, рушаймо далі... А то ми й так багато часу згаяли на цю комедію...

Край шляху, вибираючи сухі місця, ступали мовчки два учителі — Чаленко і Шмагайло. Утома почала вже переборювати і дебелого Чаленка, і Шмагайла, що давно вже ледве волочив ноги.

День скаламутив, свої фарби й розбухлим сірим трупом мок під дощем. Безлюдна рівнина навколо, і тільки верби, як відьми, вимахували своїм фантастичним волоссям і свистіли випаленими дуплами. Десь на обрії маячив хрест далекої церкви, і земля здавалася непривітною велетенською могилою...

— Тут спочинемо! — зупинився Чаленко коло поваленої верби і, зручно вмостившись, скинув свою торбу.

Шмагайло впав на гілку, як скинутий з плечей лантух, і через хвилю рішуче виголосив:

— Я далі не піду...

Чаленко мовчки одкривав банку консервів і накладав холодне варене м'ясо на скибку хліба.

— Снідайте! — подав він шматок поручникові.

Поручник підвів голову і байдуже подивився на Чаленка. Так само байдуже взяв він шматок і нерішуче тримав його в руді. Він ніби вагався, чи їсти, чи кинути цей смаковитий шматок у калюжу й розтоптати з гіркою насолодою неправдиво скривдженої людини. Та він не кинув сніданку,, а почав їсти, і що далі він їв, то жвавіше ставало його змарніле за ніч обличчя й очі набирали молодечого блиску.

— Уявити тільки,— промовив Шмагайло,— що я міг загинути "за правду"! Ха-ха! "За правду", як звичайний містечковий екстерн з героїчних аптекарських учнів!

Чаленко здивовано дивився на свого супутника. Чого в*н сміється, цей шпиг? Чого йому весело? Чи то він тільки удає веселощі? Але ні, Шмагайло сміється надто пРиродно, і в його сміхові немає нічого робленого...

-у Я бачу, ви вже змінили своє попереднє вирішення Далі не йти? — іронічно спитав Чаленко.

Звичайно, піду! Якось непристойно поручникові

української армії погибати в брудній калюжі, коло шляху як псові бездомному.

Він знову засміявся, немов виголосив якийсь неймовірно смішний дотеп. Потім обличчя йому зробилося серйозне, він посунувся близько до Чаленка і напівголосом, ніби боячись, що його може хтось підслухати, заговорив:

— Ви мене незаслужено образили... Ви назвали мене шпигом, ви, бездарний контррозвідник!

Сказавши це, Шмагайло, ніби засоромившись, замовк. Чаленко спокійно дожовував свого шматка й дивився на Шмагайла поглядом психіатра, що вивчає душевнохору людину. Ні тіні образи на обличчі, жодних слідів реакції на Шмагайлові слова. Дожувавши шматок, він склав остачу в торбу й накинув її на плечі. Шмагайло сидів, похиливши голову, і дивився в землю.

— Пробачте... Я таки справді вас скривдив,— сказав серйозно Чаленко,— ви таки не шпиг, ні, ви просто... дурень!.. Ходімте!..

Шмагайло мовчки підвівся й пішов за Чаленком, сховавши в очах іскриночки сміху.

Та хоч Чаленко нічим не виказав свого занепокоєння од слів поручника, проте думка про ті слова не виходила з голови. Чи. він хотів відповісти, хоч і пізно, образою на образу? Чи справді він вважає його, Чаленка, за контррозвідника.

Чаленко перебрав в умі всі сказані між ними слова за день знайомства і не знайшов у тих словах нічого такого, що дало б привід поручникові вважати його за контррозвідника.

"Просто образити хоче! А коли побачив, що й я не реагую,— стушувався... А може, це тільки спроба поскребти мене ножичком, щоб виявити мою справжню природу? Ні, це не похоже на цього парубка!"

Чаленко зовсім заспокоївся, коли поручник згодом заговорив:

— Я, звичайно, не вважаю вас за контррозвідника... Я хотів тільки вам відплатити...

Ну, звичайно ж, він, Чаленко, так і думав! То юнкерська природа поручникова заговорила й забажала сатисфакції.

О, Чаленко прекрасно розуміє цих двадцятип'ятилітніх офіцериків. Таких палких і сміливих... по-дурному, нездатних на довгу й уперту акцію справжньої боротьби. О, він прекрасно розуміє!

Чаленко не міг бачити обличчя поручникового, що йшов позад нього, а коли б він бачив, то помітив би іро-нічну насмішку, що боязко прослизнула в куточках поручникового рота...

На тому боці, куди йшли подорожні, хмари край неба розійшлися і подув вітер, немов хтось підняв сіру завісу, що перетинала шлях вітрам. Дощ перестав, і подорожні ступали вільніше.

Верстви минали с"дна по одній, і день ішов тими степовими верствами до скону.

Хоч дощ і перестав, та вітер приніс несподівану неприємність. Надвечір вода в калюжах почала шерхнути і в повітрі закружляли білі пушинки снігу. Це було справжнє свинство для подорожніх, бо їхня одежа була мокра до останньої ниточки. Чаленко злісно вилаявся на адресу небесної канцелярії і швидше заступав. Поручник ішов мовчки, аж поки не дійшли до села.

— Тут вже ми заночуємо! — промовив він бадьорим голосом.

— Розумні слова, як то кажуть, приємно й слухати! — відповів Чаленко.

Після довгих переговорів з господарями вони нарешті впросилися до однієї хати на ночівлю.

Селяни нічого не знали, що діється навколо і хто в сусідньому селі. Зв'язок якось сам собою втратився, боялися не то що їздити кудись далі свого села, а й виходити далеко від власної хати. До того ж і година стояла непідхожа для подорожей.

— Може, й більшовики, а може, Диника... Бог його святий знає! — казав господар хати на запитання, яка влада в сусідньому селі.— Так більше на те похоже, що там Петлюри ще й досі.

Раннім ранком Чаленко розбудив поручника, і вони, одягшись у просохлу за ніч одежу, рушили в дорогу.

Замерзлі калюжі за ніч запорошило снігом, і тоненький льодок свіжо похрускував під ногами. Над полем нависла морозна імла, а з неї час од часу виринали дикі обриси дерев, на мить зупинялись перед подорожніми і так само, як і з'являлись, непомітно зникали десь у темряві.

Ішли мовчки, аж поки в досвітніх присмерках не за-виднілося село.

— Тут перепочинемо й поснідаємо,— сказав Чаленко, а поручник у відповідь щось невиразно мугикнув.

Та поснідати не довелося. Несподіванка чекала на них у цьому селі, причаївшись під крайньою хатою.

— Хто йде? — почули вони сердитий вигук і зупинилися.

Держачи рушниці напоготові, до них наблизилось дв; постаті.

— Документи!

Чаленко й Шмагайло подали свої посвідки, і той, хто питав, уважно почав їх переглядати. Та надворі ще не розвиднілося, і він, нічого не розібравши в посвідках, спитав:

— Хто ви такі?

Чаленко почав пояснювати, що вони учителі і йдуть у своїх справах...

Не віддаючи посвідок, постать з рушницею наказала:

— Ідіть за мною! — а обернувшись до товариша, додала: — Доглядай ззаду!

"Заарештовані!" — промайнула Чаленкові думка, і чи не така сама думка була і в Шмагайла. Але хто ці люди? Жодних ознак не можна було примітити, а сіра шинеля й рушниця були в усіх арміях, та й не тільки в арміях!

"Оце вже чорт його знає, що й за метал! — промайнула жартлива думка Чаленкові, і він сам собі усміхнувся.— Не розбереш, чи то позолочене оливо, чи поолив'янене золото!"

Через кілька хвилин вони зупинилися коло сільської "розправи", і передній ступив на ґанок. З одчинених дверей у сінці впало пасмо світла, і там у кімнаті можна було бачити сонну постать, що, куняючи, схилилася на стіл перед лампою.

Коли вони ввійшли до кімнати, з кутків підвелося ще кілька чоловік і повільно обступили прибулих.

— Що за люди? — протираючи очі, спитав той, що сидів за столом.

Посвідки подорожніх знову почали розглядати тепер уже при лампі, а Чаленко й Шмагайло стояли й очікували. Нарешті той, що читав посвідки, повернувся до арештованих і суворо спитав:

— Ви що ж це — через фронти шляєтесь? Шпики? Га? Обшукайте їх, хлопці! — наказав він озброєним.

"Хто ж вони такі?" — билося в головах арештованих і не знаходило відповіді.

— Петлюрівці? — знову звернувся до них той, що сидів біля столу.

"Більшовики!" — промайнуло в Чаленковій голові.

__Товариш комісар,— звернувся один солдат до старшого,— хай собі люди йдуть... Адже ж учителі, кажуть...

Тепер уже не було сумніву ні в Чаленка, ні в Шмагай-ла, Щ° 4е були більшовики.

Чаленко всебічно обміркував свій маневр за час подорожі і тепер в очах йому світилася рішучість сильної людини. Поручника непокоїла легенька ніякова посмішка, і він ніяк не міг її одігнати.

"Дурень, ще 'й усміхається!.. Певно, кішки по душі шкребуть, а він фасон гне..." — думав про свого супутника Чаленко, і нестерпна огида та зненависть до поручника виростала з темних кутків душі й каламутною повіддю заливала його свідомість.

А поручникові очі горіли сміхотливими іскорками і гаряче вдарили в обличчя Чаленкові, коли погляди їхні зустрілися.

Комісар не звернув уваги на солдатові слова і, не розпитуючи далі, наказав посадовити подорожніх у сусідній кімнаті й тримати під вартою.

— Потім розберем... Та дивись, щоб вони не розмовляли один з одним,— наказав він вартовому.

їх посадовили в одній кімнаті, але в різних кутках, а посередині на ослоні сів вартовий.

Подорожні чули, як на вулиці стугоніли колеса й іржали коні. Видимо, проходило військо.

Чаленко спробував заговорити з вартовим, та одразу мусив був замовкнути, бо той зробив загрозливий рух і мовчки підніс рушницю. З освітленої кімнати згодом зазирнув комісар і наказав:

— Веди арештованих у сторожку, тут розташовуватиметься штаб...

До вартового прилучилося ще двоє з рушницями і повели арештованих до сторожки.

Тільки по обіді про арештованих згадали. Першим повели на допит до штабу Чаленка. Слідчий, одсунувши вбік посвідки заарештованих, запитував, занотовуючи на аркуші паперу відповіді.

— А учителя Шмагайла ви знаєте? — спитав нареш-Ті слідчий і взяв у руки одну з посвідок.

Чаленко посміхнувся і промовив, твердо вимовляючи, Як добрий учень на іспиті:

. — Такого учителя я не знаю, але знаю, що під цим]м ям криється, маючи фальшиву посвідку, поручник петлюрівської армії Конацький. Як

ворог петлюрівців і при, хильник більшовиків, я це доводжу до вашого відома.

— Конацький? Василь Конацький? — перебив його слідчий.

— Ім'я я його не знаю, але прізвище добре затямив____

Чаленка неприємно вразило, що слідчий знає ім'я су. путника.

— Гаразд,— промовив слідчий,— одведіть арештованого до сторожки і приведіть другого,— звернувся він До вартового.

Чаленко ішов, високо піднявши голову, і відчував у грудях радісну бадьорість грача, що напевно виграє партію... "Але з якого "боку" слідчий знає Конацького?" — непокоїла його думка.

Конвоїр пропустив у кімнату Шмагай л а й здивовано стежив, як слідчий підхопився з стільця і широко, немов для обіймів, розставив руки:

— Конацький! Вася! Якими вітрами?!

Вони тисли один одному руки і, як то буває при несподіваних зустрічах друзів, сміялися один одному, не маючи слів висловити свою радість. Нарешті слідчий повів "арештанта" до столу і посадив поруч.

Двоє за столом жваво ділилися думками і вражіння-ми, а вулицею села стугоніли ковані колеса гармат, тупали й іржали коні та чулися вигуки людей, що йшли й їхали кудись на південь.

Коли минула гострота несподіваної зустрічі, Конацький схаменувся:

— Ну, годі! Увечері поговоримо про кам'янецьких товаришів, а тепер швидше до Особливого відділу.

— Зажди ж, поки сідлатимуть коні, треба кінчати з тим... як його? — слідчий узяв посвідку.— Чаленко! Що ти про нього скажеш?

— Щодо Чаленка, то в мене таке враження, що це один з пацюків, що тікає з корабля перед загибеллю. Його поведінка, в усякім разі, довіри не викликає... За час подорожі я вживав усіх заходів, щоб викликати його на од-вертість, але він,— як замурований... "Брав" я його | на філософію, і на несподіваність, але він,— хоч би тобі слово!..

— А тобі не здається дивним, що цей супчик без усякої, здавалося б, потреби виказав твоє інкогніто?

— Як виказав?

— Та дуже просто,— сміючись, відказав слідчий,—" особа, каже, що має посвідку на ім'я Шмагайла, є насправді Конацький!

Конацький од здивування аж підскочив на стільці, а потім, немов ловлячи якусь думку, зсунув брови на перенісся.

А знаєш, поведінка справді підозріла! Коли він учитель, як значиться в посвідці, то йому нема чого боятися, коли ж він має фальшивку, то тоді...— Конацький знову замислився.

Служба в петлюрівській армії, і робота в підпільній партійній організації, і повсякчасний риск, зв'язаний з виконанням партійних доручень, призвичаїли його думку до розв'язання найскладніших ребусів.

Тільки вміючи усвідомити собі становище з натяків, зорієн-гуватись в обставинах по одній фразі, можна було з честю виконувати небезпечну роботу революції в тилу у ворога.

Конацький потер собі лоба:

— Так, я певен, що це рибка неабияка! Ти уявляєш, що він ціною моєї голови хотів купити вашу довіру? Непогано придумано!

Коли Чаленка покликано на допит, Конацький вийшов у сусідню кімнату. Звідти він чув, як слідчий ставив питання, а Чаленко відповідав на них.

Потім двері у кімнату стукнули — видимо, хтось увійшов.

Конацький у щілину одхилених дверей бачив якусь постать у міському пальті й селянському капелюсі.

— Пождіть, товаришу! Я занятий! — сказав слідчий од-відувачеві, а сам знову щось спитав арештованого. Та запитання слідчого перервав одвідувач у капелюсі.

— їй же богу, Лапського піймали! — вигукнув він не то здивовано, не то радісно.

"Лапський!" — немов штовхнуло Конацького в груди, і він вийшов із своєї схованки.

— Лапський, ти кажеш? — спитав Конацький у одвіду-вача.

Арештований прикипів до місця, обличчя зробилося кам'яне, тільки очі перебігали по людях, по вікнах, по Дверях, як два зацькованих звірі, шукаючи порятунку.

— Авжеж, Лапський! — з усмішкою сказав чоловік, 1 потім з лютістю додав: — Він же мене розстрілював, гад!..

— А, он як! — промовив слідчий і одстебнув кобуру Револьвера.

Конацький підійшов до слідчого, що, видимо, не знав, хто такий Лапський, і щось сказав йому на вухо.

Тільки тепер Чаленко помітив Конацького.

В очах йому на мить промайнуло здивування й змінилося на досаду людини, що так по-дурному програла гру...

Метким оком розвідника Чаленко оцінив ситуацію і, з сарказмом, властивим тільки людям, засудженим на страту, промовив:

— Що ж, пане поручнику? Позолочене оливо, кажете? Може, й оливо, може, й позолочене, а може, й золото... поолив'янене!..